

XIX. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 3-7 Ekim 2022

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

V. CİLT

DÜNYA TARİHİ

Hazırlayanlar

Abdullah Kaymak – Selin Eren – Semiha Nurdan –
Kübra Güney – Muhammed Özler

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA ♦ 2024

Arşiv Belgelerinde Kırım Camileri (1786 - 1944)

İsmet Zaatov*

Özet

Kırım Tatar halkının tarihi ve dininin araştırılmasına ilişkin konuların çeşitli ciltlerdeki arşiv kaynaklarının veri tabanı Rusya, Türkiye, Ukrayna, Polonya, Litvanya, Beyaz Rusya, Moldova, Romanya, Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan, İtalya, Avusturya, Macaristan, Almanya, Belçika, Hollanda, İsveç, Danimarka, İngiltere, Fransa, Mısır, Suriye, Irak, İran, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Moğolistan, Kanada ve ABD arşivlerde saklanmaktadır. Kırım Tatarlarının eski belgeleri, Moskova ve St. Petersburg (Rusya), Leiden (Hollanda), Gotha (Almanya), Viyana Etnografya Müzesi, Berlin'deki Avrupa Kültürleri Devlet Müzesi, Antwerpen Tarih Müzesi (Belçika), Krakow (Polonya) ve Varşova, Vilnius, Kahire ve İskenderiye (Mısır), İsveç Kraliyet Arşivi (Uppsala) arşiv ve kütüphanelerinde saklanmaktadır. Rusya ve Türkiye arşivleri Orta Çağ Kırım Tatar tarihi hakkında en geniş bilgiye sahip olmakla birlikte, işbu bilgiler her şeyden önce Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve Ankara Tapu Kadastro Arşivlerindeki "Tahrir Defterleri", "Muhasebe Defterleri", "Mukataa İltizam Defterleri", "Mühimme Defterleri", "Maliyeden Müdevver Defterleri", "Ruus Defterleri", "Mevacip Defterleri", "Gümrük Defterleri" defterlerinde bulunmaktadır. Osmanlı "Osmanlı Vakanüvisler Defterleri" ve Kırım "Kırım Vakanüvisler Defterleri" tarihçi-kronistlerinin kitapları, Kırım Hanların "yarlıklar ve bitikler", Osmanlı Sultanların yazışmaları "Name-i Hümayun Defterleri" ile "Mühimme Defterleri", vergi "Cizye Defterleri", emir ve işlemler "Sicil Defterleri" önemli belgeleri içermektedirler.

Kırım Hanlığı'nın arşivi, 1736'da Bahçesaray'daki Hansarayın kuşatılması sırasında Rus mareşali Burkhard Munnich'in askerleri tarafından yakılmıştı. Kırım Hanlığı'nın Rus İmparatorluğu'na ilhakından sonra depolanan tüm il ve zemstvo kurumlarının arşiv materyalleri 1854-1856 Kırım Savaşı, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı ve 1918-1920 İç Savaşın arşivlerin korunmasını olumsuz yönde etkilenmiş olmasına rağmen korunmuştur. Kırım Tatar milli hareketi Cafer Seydamet (1889 - 1960) ve İsmail Otar (1911 - 2005) ile Mustecib Ulkusal (1899 - 1996) beyefendilerinin arşivleri İstanbul'da bulunmaktadır.

* Doç. Dr., Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Şehabeddin Marcanî Tarih Enstitüsü, Fevzi Yakubov Kırım Mühendislik-Pedagoji Üniversitesi, Kazan/TATARİSTAN, zaatov@gmail.com, DOI: 10.37879/9789751756466.2023.2

Sudak'taki ilk Kırım camisinin Selçuklular tarafından yapıldığından söz edilmesi 1222/1223 yılına dayanmaktadır ve o zamandan 1786'ya kadar Kırım'da 1600'den fazla Müslüman için dini bina inşa edilmişti. Onlardan 1531 cami, 40 medrese, 28 tekke idi. 1805 yılında Müftü Seit-Memet Efendi Kırım'da 1556 cami ve 61 tekke ve medreseye işaret ederken, Müftü Seyit-Cemil Efendi de 1853-1856 Kırım Savaşı'nın başlangıcında 1492 savaştan sonra 1308 cami işaret etmişti. 1865'te Rusya İmparatorluğu İçişleri Bakanlığı'nın listeleri Kırım'da 794 camiyi ve 1890'da 737 camiyi içeriyordu. 1914'te Kırım'daki cami sayısı 729'a düştü. İç Savaşın sona ermesinden sonra, 1921'de Kırım'da Sovyet iktidarı kurulduğunda, yarımada 632 cami faaliyet gösteriyordu. 1930'da Kırım ÖSSC'de 473'ü faal olmak üzere 581 cami vardı. 18 Mayıs 1944'te Kırım Tatar halkının topyekûn sürgüne gönderilmesinden sonra Kırım'da Müslüman nüfus kalmamıştı. 1990'larda Kırım Tatar halkının topraklarına dönüşüne kadar tüm Müslüman dini yapı ve kurumları kapatılmıştı.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Camiler, Bahçesaray, Kırım Hanlığı.

Mosques of the Crimea in the Materials of Archives (1786 - 1944)

Abstract

The archival source database of issues related to the study of the history and religion of the Crimean Tatar people in various volumes is stored in the archives of Russia, Turkey, Ukraine, Poland, Lithuania, Belarus, Moldova, Romania, Bulgaria, Macedonia, Greece, Italy, Austria, Hungary, Germany, Belgium, Netherlands, Sweden, Denmark, England, France, Egypt, Syria, Iraq, Iran, Azerbaijan, Georgia, Armenia, Uzbekistan, Tajikistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Mongolia, Canada and USA. Ancient documents of the Crimean Tatar subjects are stored in the archives and libraries of Moscow and St. Petersburg (Russia), Leiden (Netherlands), Gotha (Germany), the Ethnographic Museum of Vienna, the State Museum of European Cultures in Berlin, the Historical Museum of Antwerp (Belgium), archives and museums Krakow (Poland) and Warsaw, Vilnius, Cairo and Alexandria (Egypt) and the Royal Archives of Sweden (Uppsala). The archives of Russia and Turkey have the most extensive information about the medieval Crimean Tatar history, but first of all, the Ottoman Archive of the Cabinet of Ministers of Turkey (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), the Archive of the Topkapı Palace Museum (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi) and the Ankara Land Cadastre Archive (Ankara tapu kadastro Arşivi) in inventory books "Tahrir Defterleri", account books "Muhasebe Defterleri", lease books "Mukataa İltizam Defterleri", books of important documents "Mühimme Defterleri", treasury budget books "Maliyeden Mudivver Defterleri", books of individuals "Ruus Defterleri",

books contents of "Mevacip Defterleri", customs books "Gümrük Defterleri". The books of Ottoman historiographers-chronists "Osmanlı Vakauvisler Defterleri" and Crimean "Kırım Vakauvisler Defterleri", decrees and messages of khans "yarlıklar ve bitikler", personal correspondence of Turkish sultans and Crimean khans "Name - i Hümayün Defterleri" and a book of important documents " Mühimme Defterleri", tax books "Cizye Defterleri", book of orders and proceedings "Sicil Defterleri".

The archive of the Crimean Khanate was burned by the soldiers of the Russian field marshal Burkhard Munnich during the siege of the Khan's palace in Bakhchisarai in 1736. Archival materials deposited after the annexation of the Crimean Khanate to the Russian Empire. despite the Crimean War of 1854–1856, the First World War of 1914–1918, and the civil war of 1918–1920, which adversely affected the preservation of the archives. the wars of almost all provincial and zemstvo institutions have been preserved. The archives of the Crimean Tatar national movement Jafer Seydamet (1889 - 1960) and Ismail Otar (1911 - 2005), as well as Mustedzhib Ulkusal (1899 - 1996) are located in İstanbul.

The mention of the construction of the first Crimean Mosque in Sudak by the Seljuks dates back to 1222/1223. and by 1786 there were more than 1600 Muslim religious buildings in the Crimea: from 1518 to 1531 mosques, 40 madrasas, 28 tekkies. In 1805, Mufti Seit-Memet Efendi pointed out 1556 mosques and 61 tekkies and madrasahs in the Crimea, and Mufti Seit-Jemil Efendi pointed to the beginning of the Crimean War of 1853-1856. 1492 mosques were indicated and after its completion 1308 mosques. In 1865, the lists of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire included 794 mosques in Crimea, and in 1890, 737 mosques. In 1914, the number of mosques in Crimea decreased to 729. After the end of the civil war, by the time Soviet power was established in Crimea in 1921, there were 632 operating mosques on the peninsula. In 1930, there were 581 mosques in the Crimean ASSR, of which 473 were active. After the total eviction of the Crimean Tatar people on May 18, 1944, there was no Muslim population left in Crimea, all Muslim religious buildings and institutions were closed until the return of the Crimean Tatar people to their land in the 1990s.

Keywords: Crimea, Mosques, Bakhchisarai, Crimean Khanate.

Arşiv Belgelerinde Kırım Camileri (1786 – 1944)

Kırım Tatar halkının tarihi ve dininin araştırılmasına ilişkin konuların çeşitli ciltlerdeki arşiv kaynaklarının veri tabanı Rusya, Türkiye, Ukrayna, Polonya, Litvanya, Beyaz Rusya, Moldova, Romanya, Bulgaristan, Makedonya,

Yunanistan, İtalya, Avusturya, Macaristan, Almanya, Belçika, Hollanda, İsveç, Danimarka, İngiltere, Fransa, Mısır, Suriye, Irak, İran, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Moğolistan, Kanada ve ABD ve ABD arşivlerinde saklanmaktadır. SSCB'nin dağılmasından sonra, Kırım Tatar araştırmacıları, Sovyetler sonrası devletlerin arşivlerinde Kırım Tatar devletinin varlığı, Kırım Tatar halkının tarihi, etnogenezi ve kültürel oluşumu içeren önemli evraklarıyla çalışabilmek için bürokratik ve maddi zorluklarla karşı karşıya kaldılar.

Kırım'ın 1954'te Sovyet liderleri tarafından zorunlu olarak Ukrayna'ya dahil edilmesi ve nispeten kısa bir tarihsel dönemde kalması nedeniyle, Ukrayna arşivlerinde, Kırım Tatarların yaşamlarını anlatan bilgi ve belge son derece azdır. Kırım Tatar halkının yaşamı, özellikle Kırım Tatarlarının, Ukrayna SSR'sinin sürgün yerlerinden anavatanlarına kitlesel dönüşü 1991'den daha erken başlamamıştı. Sonuç olarak, Ukrayna arşivlerinde ağırlıklı olarak Kırım Tatar halkının topraklarına dönüşü ve yerleşiminin belirli bir dönemine ilişkin bilgi ve belgeler bulunmaktadır. Ukrayna Güvenlik Servisi tarafından Ukrayna SSR Devlet Güvenlik Komitesinden devralınan arşivler, Kırım Tatarlarının vatanlarına dönüş mücadelesine ve Kırım'ın 1954'te Sovyet liderliği tarafından zorunlu olarak Ukrayna'ya dahil edilmesi üzerine arşivlerdeki veriler sınırlı kaldı.

Tebliğin müellifi 1990'dan bugüne Kırım Tatarlarının yaşadığı Balkan ülkelerinde ondan fazla araştırma gezisi yapmıştı. Eski Yugoslavya, Bulgaristan ve Romanya'daki hüküm sürdüğü komünist rejimler tarafından 1783-1862 seneleri arasında Kırım'dan gelen yerleşimciler tarafından Balkanlar'da 400'e yakın kurulan Kırım Tatar köylerinin isimleri çoğunlukla Makedonca, Bulgarca ve Rumence olarak değiştirildi. Bunlar arasında, Makedonya'nın Valandovo ilçesindeki Tatarlı köyü gibi daha eski Kırım Tatar yerleşimleri de vardı. Kuruluş tarihi hakkında bilgiler, Chalıklı-Tatarlı köyünün Şenol ve Selami Tahir sakinleri tarafından Mayıs 2003'te bu köyün belediye arşivinin incelenmesi sırasında bulunmuştur. Yukarıdaki bilgi verenlerin ifadelerine göre, Tatarlı yer adı 16. yüzyıla kadar uzanmaktadır.

Bulgaristan Dobruzha'sında, 16. yüzyılın Osmanlı vergi listelerinde bahsedilen Tatarpazarı yer adı vardır¹ ve 17. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Türk seyyah Evliya Çelebi'nin gezi notlarında yer almaktadır.² Kırım Tatar Muhacirleri o

1 *Büyük Osmanlı Ansiklopedisi*, haz. Halil İnalçık, Ekmeleddin İhsanoğlu, Yusuf Halaçoğlu, Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Yeni Kitap Yayın Evi, Ankara 1999, s. 373.

2 İsmail Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 20.

zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Suriye topraklarında Halep şehri ve Irak bölgesine Süleymaniye şehri civarlarında yerleştirildi. Bu gerçeğin teyidi Kasım 2004'te Ankara'da Kırım Tatar Muhacirlerinin soyundan gelen, Süleymaniye doğumlu Türkiye Milletvekili olan Profesör Dr. Ahmed Tomanbay'dan alınmıştır.

Moldova arşivlerinde, 18. yüzyılın başlarına kadar topraklarında varlığının Budzhak Tatarlarının Ordusunun yerleşimi belgesel kanıtı korunmuş olabilir zaten oraların yer adları ve orada Kavuşanda 19 yüzyılın başlarına kadar Kırım Hanlarının kışlık ikametgahı bulunuyordu.³

Kırım bilim adamları için büyük ilgi çeken 13. yüzyılda Mısır'ın Sultan Rukneddin el-Melik Beybars ve Sultan Kelaun Memluk hükümdarlarının ve Altın Ordunun Kırım Ulusunun başkenti olan Solqat ile tarihi, diplomatik, ekonomik, askeri ilişkileri ve yazışmaları vardır. Mısırdan Kırımdan gelen alimlerin faaliyetleri ile ilgili belgeler Kahire ve İskenderiye'de saklanmaktadır.

Kırım araştırmacıları, Altınordu'nun Kırım Ulusu ve Kırım Hanlığı topraklarındaki Ermeni kolonilerinin sakinlerinin yaşamları ve faaliyetleri hakkında bilgi topluyorlar. Kırım ile temasları Tatar idaresi ve nüfusu, 14. yüzyıldan itibaren sözde Kırım Nahşuvanı'nın topraklarına sahip olan Şirin Beyler ile ilişkileri hakkında çeşitli gerçekleri saklayan Ermenistan'daki Matenadaran kitaplığında saklanan Kıpçak-Ermeni dilindeki belgelerle ilgileniyorlar.

Kırım Hanlığı'nın tarihini, siyasi, hukuki, demografik, askeri ve ekonomik sistemini kapsayan en zengin arşiv materyalleri ve 1475'ten 1774'e kadar Osmanlı Devletin Kefe Eyaleti olan Kırım'ın güney kıyıları, toprakları, nüfusu ve yaşamı hakkında ayrıntılı bilgiler Türkiye arşivlerinde saklanıyor. Türkiye Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve Ankara Tapu Kadastro Arşivlerindeki "Tahrir Defterleri", "Muhasebe Defterleri", "Mukataa İltizam Defterleri", "Mühimme Defterleri", "Maliyeden Mudivver Defterleri", "Ruus Defterleri", "Mevacip Defterleri", "Gümrük Defterleri", "Osmanlı Vakanüvisler Defterleri", "Kırım Vakanüvisler Defterleri"⁴ Kırım Hanların "yarlıklar ve bitükleri", Osmanlı

3 Остерман В. Крым-Гирей, союзник Фридриха Великого: Пролог столкновений между Россией и Турцией, ИТУАК. 1909, № 43, s. 23; Baron de Tott, *Onsekizinci Yüzyılda Türkler*, Kervan Kıtarcılık Anonim Şirketi, İstanbul 1994, s. 185-186.

4 Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe: (1475-1600)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s. XXXI.

Sultanların yazışmaları "Name- i Hümayun Defterleri" ile "Mühimme Defterleri"⁵, vergi "Cizye Defterleri", emir ve işlemler "Sicil Defterleri"⁶ önemli belgeleri içeriyorlar. Türkiye arşivlerinden bahsetmişken, elbette Kırım Tatarları için en önemli arşivlerden biri olan 1918 senesi Cafer Seydamet tarafından başlatılan ve 2005 senesine kadar İsmail Otar tarafından tamamlanan İstanbul'daki Kırım Tatar Milli hareketini, 1916 – 1944 seneleri Dobrucada başlatılan ve 1944'ten bu yana İstanbul'daki "Emel" Vakfı tarafından tamamlanan Müstecib Ülkusal'ın arşivlerini saymak gerekmektedir. İsmail Otar ve Müstecib Ülkusal hayatta iken tebliğin müellifi onların eşliğinde her iki arşivin fonları ile tanışabilmişti.

Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'ın arşiv fonlarında, 1900'lü yıllarda İsmail Gasprinskiy'nin ceditçilik faaliyeti, 1920-1930 yıllarında bu cumhuriyetlerdeki Kırım Tatar bilim adamları, öğrencileri ve personel eğitimi, Kırım ASSR ve bu cumhuriyetler arasındaki kültürel alışveriş ve 1944'te bu cumhuriyet topraklarında kalan Kırım Tatar halkının sürgünü hakkında da bilgiler içermektedir.

Kırım Cumhuriyet arşivler fonlarında, bilinen nedenlerle, Kırım Hanlığı dönemindeki Kırım Tatar halkının tarihine ilişkin hiçbir belge bulunmuyor. Bu durumun sebebi Kırım Hanların Bahçesaray'daki kütüphanesi ve arşivinin Rus askerleri tarafından 1736'da tamamıyla ateşe verilmesidir.⁷ Kırım Hanlığına ait olan evraklarından sadece 100'e yakın han yarlığı ve 124 kadı asker (Şeriye sicili) defteri saklanabilmiştir. Bunlar bugün Saint-Petersburg'da bulunmaktadır.⁸ Kırım'ın Rusya'ya ilhakından sonra, hemen hemen tüm arşivlerin korunmasını olumsuz etkileyen bir dizi nedene (1854-1856 Kırım Savaşı, 1914-1918 Emperyalist Savaşı, 1918-1920 İç Savaşı) rağmen depolanan il ve önemli kurum arşiv materyalleri korunmuştur.⁹ Buna rağmen Kırım'ın arşiv fonları İkinci Dünya Savaşı sırasında ve savaş sonrası dönemde zarar gördü. 1942 senesi "Sokol" adına anti-faşist yeraltı grubu üyeleri, Sovyet birimlerinin Simferopol'den geri çekilmesi sırasında terk edilen ve korunamayan, içinde saklanan belgelerle Kırım Bölge Arşivi binasını

5 *Kırım Hanlarına Name-i Hümayün (2. Numaralı Name Defteri)*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, İstanbul 2013, s. 3.

6 Научное издание. Греки в истории Крыма. Краткий биографический справочник. Симферополь, 1998. Редактор-составитель В. Харабуга, s. 290.

7 В. Гордлевский. Рукописи Восточного музея г. Ялты. Избранные сочинения, т. IV. Москва, 1968, s. 259.

8 Крым № 2 (7). Москва–Ленинград, 1928, s. 102.

9 Крым № 2 (7). Москва–Ленинград, 1928, s. 103.

yok etti. Savaş sonrası ilk yıllarda, Kırım arşivlerinden 1944 yılında Kırımdan topyekûn sürgüne gönderilmiş olan Kırım Tatarlarının Kırımda yaşamların çeşitli yönleriyle ilgili belgelerin bir kısmı ele geçirilmiş ve imha edilmiştir.

Hayatta kalan arşiv belgelerini incelerken, üç buçuk asırdan fazla bir süredir Kırım Hanlığı adı ile bilinen bir eski İslam ülkesinin topraklarındaki Kırım'ın 1783'te Rusya'ya ilhak edildiği an, 1944'te Kırım Tatar halkının tehcirine kadar Müslüman tapınakların sayısındaki azalmanın dinamiklerini tespit etmek mümkün oldu.

Yarımadanın topraklarında Müslüman dini mimarisi en azdan sekiz asırlık bir geçmişe sahiptir. Hüsameddin Çoban, Selçuklular tarafından Sudağ şehrinde bir cami inşa ettirildiğinden bahsedilmesi 1222/1223 yılına dayanmaktadır [8, s. 95]. Kırım Hanlığı Rus İmparatorluğu'na katıldığında, yarımadanın yerleşim yerlerinde 1.600'den fazla cami inşa edilmişti. Kırım Hanlığı'nın çeşitli etnik gruplarının İslami temeller ve Tatar dilini temelinde birleştirilmesinin eşlik ettiği hızlı İslamlaşma sürecine tanıklık ediyordu. Tek bir Türk-İslam Kırım Tatar halkı haline getirdi. Kırım'da bu dönemde inşa edilen tüm Müslüman ibadethaneleri, Kırım Tatar halkının maddi kültür mirasının ayrılmaz bir parçasıdır. Orta Çağda Kırım'da camiler, saraylar, pazarlar, hamamlar ve şehir surları ile birlikte, işlevleri ve boyutları bakımından farklılık gösteren, şehri oluşturan ana unsurlardı. Camiler Kırım Tatar halkının gözünde kentsel ve köy topluluk üyelerinin manevi birliğini, hukuk ve düzen normlarını, İslam ahlaki ve estetik hükümlerini kişileştiren onaylandığı yeri ve Müslüman inancın mimari sembolleriydi. Kırım hanları, askeri-feodal aristokrasi, asilzadeler ve soylular, din adamları ve tüccarlar, ibadet hane kurarak isimlerini yaşatmaya çalıştılar. Yarımada da inşa edilen birçok cami isimleri Selçuklu, Memlûklü, Altın Orda ve Kırım Hanları, Osmanlı Sultanları, Kırım Hanlığı'nın askeri, feodal, manevi ve aşiret otoritelerinin isimlerini yüzyılların derinliklerinden getirmektedirler.

1786'da Kırım'da 1600'den civarında ibadethane vardı. Bunların 1531'i cami, 40'ı medrese ve 28 tanesi ise tekke idi.¹⁰ 1805 yılında Tavrida vilayet yönetimine sunduğu bir raporda, Tavrida Muhammedi Ruhani Kurulu Müftüsü Seit-Memet Efendi, Kırım'da 1556 cami ile 61 tekke ve medrese bulunduğunu belirtmiştir.¹¹ Tavrida Muhammedi Ruhani Kurulu Müftüsü Seit-Cemil Efendi'nin bilgisine göre, 1853-1856 Doğu (Kırım) Savaşı'nın başladığı sıralarda, yarımadada 1492 cami vardı ve savaş bittikten sonra 1308 cami kalmıştı. Savaş yıllarında Müslüman

10 Государственный Архив Республики Крым далее (ГАРК), ф. 315, оп. 1, д. 1525, л. 1-226.

11 ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 15652, л. л. 33, 45.

ibadethanelerinin sayısı 184 adet azalmıştır. Evpatoria ilçesinde 124 cami, Simferopol ilçesinde 25 cami, Perekop ilçesinde 30 cami olmak üzere yıkıldı veya terk edildi [11, s. 434-436]. Rus otokrasisinin Doğu Savaşında yenilgisinden sonra 1860-1862'de iki yüz binden fazla Kırım Tatarı, Rus Kazaklar askerlerinden, Rus bürokratlarından, Rus sahipleri tarafından zulümlerinden kaçarak Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göç etmek zorunda kaldı. Kırım Tatarları için Milli bir trajediye dönüşen zorunlu göçün boyutunu anlatan K. Khanatsky, şunları kaydetmişti: "...Perekop ilçesinde Tatarlar 278 köy bıraktı ve 41.331 kişi göç etti. 34 koloni yeni yerleşimciler tarafından işgal edildi, kalan 244'ü harabe halinde kaldı. Simferopol ilçesinde 18'i boş ve harabe durumda olan, 146 köyden 17.459 Tatar yurtdışına taşınmış, kalan 128'i ise Tatarların tamamı onları yurt dışında bırakmadığı için eski isimleriyle kalmıştır. Feodosia ilçesinde, 14'ü tamamen boş kaldı, olan 67 köyden Tatarlar göç ettiler. Evpatoriya Uyezd Tatarları, 39'u tamamen boş kalan 196 köyde bulunan 80434 kişi yurtdışına taşındı".¹² Böylece Tavrida vilayetindeki Tatarların göçü, 330'u harap olan 784 Tatar köyünden geldi. Geri kalan yerler yeni yerleşimciler tarafından işgal edildi.¹³ Bu dönemde, Tatar nüfusun bıraktığı köylerde Müslüman ibadet yerleri çoğu yıkılmıştı.

Rusya İmparatorluğu İçişleri Bakanlığı Merkez İstatistik Komitesi tarafından 1865 yılında yayımlanan listelerde, Tavrida eyaletinin yerleşim yerleri ve buralarda bulunan 794 cami hakkında bilgi bulunmaktadır¹⁴. Böylelikle 12 yılda Kırım'daki Kırım Tatar camilerinin sayısı 1492'den 794'e düşmüştü. Ancak bir yıl önce, 1864 yılında, Tavrida vilayetinin kazı askeri Seyid Abdullah Efendi, Tavrida valisine verdiği bir raporda, durumun daha beter olduğunu ve yarımada 314 faal cami ve 334 mescit kaldığını ve kaldırılanlar arasında 210 cami ve 247 mescit var olduğunu belirtmiştir.¹⁵

16 Kasım 1865'te Tavrida Muhammedi Ruhani Kurulu, Kırım Tatarları tarafından terk edilen köylerde bırakılan camilerin emniyet müdürlükleri ile birlikte tanımlanması ve değerlendirilmesi için eyalet hükümetine başvurdu. Derlenen envanterlerden, terkedilmiş ve yıkılmış camilerin yeni yerleşimciler ve toprak sahipleri tarafından yapı malzemeleri için parçalandığı açık gözükmektedir.

12 Ханацкий К. В. Памятная книга Таврической губернии. — Симферополь, 1867, s. 20–21.

13 Списки населённых мест Российской империи. Таврическая губерния. Т. XLI. СПб., 1865, s. 1–4; 5–23; 50–61; 73–86; 87–98; 99–116.

14 ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 7530, л. л. 240–245.

15 ГАРК, ф. 456, оп. 1, д. 431-432.

Değerlendirmeden sonra, Müslüman ibadethaneleri müzayedelerde satılmıştı.¹⁶ 1890'da Taurida valisi, eyalet hükümetine yarımada'daki camilerin sayısı, bunlara bağlı din adamları ve vakıf mülkü hakkında ayrıntılı bilgi vermesini emretti. O dönemde derlenen ve şimdi Kırım Cumhuriyeti Devlet Arşivinde saklanan listelerden, o dönemde yarımada'da 737 caminin korunduğu ve işlev gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁷ 1865-1890 döneminde Kırım'daki cami sayısındaki azalma 57 adet olmuştur. 1890'dan Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914'e kadar Kırım'daki cami sayısı 9 adet azalarak 729 Müslüman ibadethanesine ulaştı.¹⁸ İç savaş sırasında ve esas olarak General Denikin, Baron Wrangel ve Bolşevikler tarafından başlatılan beyaz ve kırmızı terörün bir sonucu olarak, 1921'de Kırım'da Sovyet iktidarı kurulduğunda, yarımada'daki cami sayısı 117 adet azalıp 632 cami mescit işlevi görmüştür.¹⁹ Böylece, 1783'ten 1921'e kadar Kırım'da Müslüman ibadethanelerinin sayısı yaklaşık bin birim azaldı.

Ekim 1921'de Kırım'da Sovyet iktidarının kurulması ve kilise ile devletin ayrılmasına ilişkin kararnamenin kabul edilmesiyle Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki camiler Müslüman dini cemaatlere devredildi. Kırım'daki dini örgütlerin ve toplulukların faaliyetleri, Kırım Merkez Yürütme Komitesi'ne bağlı Kült Sorunları Komisyonu ve Kırım ASSR İçişleri Halk Komiserliği tarafından kontrol ediliyordu. 1930'da Kırım'da sadece 473'ü faal olan 581 cami vardı.²⁰

1928'de, Sovyet ateist propagandasının yoğunlaşması ve toplu olarak edilen din adamlarının zulmü ile bağlantılı olarak birlikte, makalenin yazarının anne babası, Aikaul cami imamı Sameddin Hacı Efendi, karısı ve 6 küçük çocuğuyla birlikte Samara bölgesine ve 1934'te tekrar Urallara sürüldü. Kırım'ın Müslüman dini binaları, yetersiz sıhhi ve teknik durumları bahane edilerek kapatıldı ve yıkıldı ve geri kalanı depolar, kulüpler, okullar, kreşler, okuma salonları, kantinler, konutlar vb. için kolektif çiftliklere (kolxozlara) dağıtılmıştı. 1939'da, o zamana kadar Kırım'da faaliyette olan iki düzine cami sonunda kapatıldı.

1944'te Kırım Tatar halkının tehcirinden sonra ve 1980'lerin sonuna kadar, yarımada'da Kırım'ın yerli halkını hatırlatabilecek hemen hemen her şey mezarlıklar, ibadethaneler, köyler, yer adları Ukrayna Sovyet hakimiyeti tarafından

16 ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 8325; 8327; 8324; 8314; 8326.

17 ГАРК, ф. Р-663, оп. 18, д. 46.

18 Обзор Таврической губернии за 1914 год. Симферополь, 1914, с. 70–71.

19 Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. Баку, 1919. Ч. 1, с. 43.

20 ГАРК, ф. Р-663, оп. 10, д. 1662, л. 40, с. 18–25.

yok edilmekteydi. O zamandan beri, Kırım'da, bakıma muhtaç durumdaki okullar, kültür evleri, apartmanlar, depolar, kimya laboratuvarları şeklinde yaklaşık 60 eski Müslüman dini bina korunmuştur. Kırım'daki Müslüman ibadethanelerinin onarılamaz şekilde ortadan kalkmasıyla bağlantılı olarak, arşiv kaynaklarının rolü ölçülemeyecek derecede arttı. Örnek olarak, Kerç Yarımadasında inşa edilmiş en az araştırılmış dini yapıların birkaçının tarihine dönelim. 1890 yılına ait arşiv materyalleri, Kerç Yarımadası'nın Kodcanı, Cabaq, Çuqur-Koyaş, Qul-Tobe, Mayaq-Salın (iki cami), Acı-Eli, Terekli-Korsa, Oysul köylerinde dokuz kule şeklinde inşa edilmiş camiler olduğunu görülmektedir.²¹ Örnek olarak, Oisul köyünün camisi: "Kırım hanları zamanında inşa edilen taş, taş çatlı bir kule olarak yapıldığı için yeniden inşa edilmedi".²² 1930'larda tamamlanmamış cami binasında bir orta dereceli Kırım Tatar okulu faaliyet gösteriyordu.²³

5 Kasım 1930 tarihli Kırım Merkez Yürütme Komitesi Kararnamesi ile cami-kule binasında ilköğretim Kırım Tatar okulu açılmıştı.²⁴ Kodcanki köyündeki camiye gelince, 18 Haziran 1925 tarihli Kırım Merkez Yürütme Komitesi kararıyla şu karar verildi: "Kocanki köyünde cami açılmaz bina harap ve sadece bir yapı malzemesidir"²⁵. Daha önce 1923 yılında Çukur-Koyaş köyündeki bir cami kulesi yapı malzemeleri için sökülüştür.²⁶ 1884 yılında Mayak-Salın köyünün iki cami kulesinden birinde bir medrese faaliyet gösteriyordu. 1920'li yıllarda sadece bir cami olduğu belirtilen köyde, cami 1923 yılında köyün Müslüman dini cemaatinin kullanımına devredilmiştir. Yedi yıl sonra, 5 Kasım 1930'da Kırım ÖSSC Merkez Yürütme Kurulu Başkanlığı'nın kararıyla bu cami, "dini cemiyetin çökmesi ve işçilerin camiye tasfiye etme talebi nedeniyle" ortadan kalktı ve onu kırmızı bir köşe olarak kullanımına başlamışlardı.²⁷ Sonuç olarak tüm bu eşsiz kuleler şeklinde inşa edilen camiler 1944 sonra yıkılmıştı. Fotoğrafları veya diğer görüntüleri bulunamadı. Bu çalışmayla Kırım Cumhuriyeti Devlet Arşivlerinde yapılan araştırmalar sonucunda, 1786 yılı sonundan 1944 yılına kadar Kırım'ın yerleşim yerlerinde bulunan Müslüman dini yapılarının sayısına ilişkin kayıp verileri tespit etmek ve sistematize etmek mümkün olmuştur.

21 ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 8324, л. л. 23, 30, 32, 44, 45, 46, 79, 160, 226.

22 ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 8324, л. 226.

23 ГАРК, ф. P-663, оп. 10, д. 938.

24 ГАРК, ф. P-663, оп. 10, д. 975.

25 ГАРК, ф. P-663, оп. 10, д. 902.

26 ГАРК, ф. P-663, оп. 10, д. 920.

27 ГАРК, ф. P-663, оп. 10, д. 731.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Kırım Devlet Arşivi (Государственный Архив Республики Крым),

ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 15652

ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 7530

ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 8324

ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 8325; 8327; 8324; 8314; 8326.

ГАРК, ф. 456, оп. 1, д. 431-432.

ГАРК, ф. P-663, оп. 10, д. 1662.

ГАРК, ф. P-663, оп. 10

ГАРК, ф. P-663, оп. 18

ГАРК, ф. 315, оп. 1, д. 1525

Araştırma ve İnceleme Eserler

Büyük Osmanlı Ansiklopedisi, haz. Halil İncelik, Ekmeleddin İhsanoğlu, Yusuf Halaçoğlu, Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Ogüz, Yeni Kitap Yayın Evi, Ankara 1999.

Baron de Tott, *Onsekizinci Yüzyılda Türkler*, Kervan Kitapçılık Anonim Şirketi, İstanbul 1994.

İsmail Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

Kırım Hanlarına Name-i Hümayün (2 Numaralı Name Defteri), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, İstanbul 2013.

Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe: (1475–1600)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.

В. Гордлевский. Рукописи Восточного музея г. Ялты. Избранные сочинения, т. IV. Москва, 1968.

Керим И. Исвеч (Швеция) архивлеринде Къырым ханлыгъы иле багълы базы весикъалар (И. Керимов. Некоторые документы, связанные с крымским

ханством в архивах Швеции). Культурні цінності кримськотатарського народу. Втрати. Шляхи повернення: збірка матеріалів — Бахчисарай, 2005.

Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. Баку, 1919. Ч. 1.

Крым № 2 (7). Москва–Ленинград, 1928.

Научное издание. Греки в истории Крыма. Краткий биографический справочник. Симферополь, 1998. Редактор-составитель В. Харабуга.

Обзор Таврической губернии за 1914 год. Симферополь, 1914.

Остерман В. Крым-Гирей, союзник Фридриха Великого: Пролог столкновений между Россией и Турцией, ИТУАК. 1909, № 43.

Савчук Ю. К. До питання про татарські прапори у Державній трофейній колекції Швеції (К вопросу татарских знамен Государственной трофейной коллекции). Культурні цінності кримськотатарського народу. Втрати. Шляхи повернення: збірка матеріалів — Бахчисарай, 2005.

Списки населённых мест Российской империи. Таврическая губерния. Т. ХLI. СПб., 1865.

Ханацкий К. В. Памятная книга Таврической губернии. — Симферополь, 1867.